

YENİSEY YAZITLARINDA ÇIKMA HÂLİ

Yaşar ŞİMŞEK*

Özet

Yenisey yazıtları, ilk kez Strahlenberg ve Messerschmidt tarafından XVIII. yüzyılda dünyaya tanıtıldıktan sonra, birbirine yakın-uzak diğer yazıtların keşfedilmesiyle ortaya bir “Yenisey yazıtları külliyesi” çıkmıştır. Radloff (1895), Orkun (1948), Malov (1952), Batmanov (1959-1962), Vasilyev (1983), Kormuşin (1997-2008) tarafından yapılan çalışmalarda ele alınıp işlenen yazıt sayısı giderek artmış, okuma ve anlamlandırma çalışmaları, yazıtları tek tek ele alan müstakil yayınların artmasıyla bugüne kadarki en doğru şeklini bulmuştur. Ancak bu ve bunun gibi çalışmaların üzerinden 50 yıldan fazla geçmiş, bu süre zarfında da pek çok yazıt üzerine yeni okumalar ve anlamlandırmalar yapılmıştır. Geline son nokta ışığında Yenisey yazıtlarının çeşitli yönlerden yeniden ele alınması elzem durmaktadır.

Biz bu çalışmada, Yenisey yazıtlarında çıkma hâlini incelemeye çalıştık. Aslında Yenisey yazıtlarındaki hâl kategorisi daha önce 2006 yılında Gülzat Nurdin Kızı tarafından yüksek lisans tezi olarak değerlendirilmişti. Ancak bu çalışmada Malov-Batmanov ve Orkun’un çalışmalarının esas alınması, bu çalışmalardan sonra yapılan müstakil çalışmaların karşılaştırmalı olarak kullanılmaması, çalışmanın bir yönüyle eksik kalmasına neden olmuştur. Bu çalışmanın amacı daha önce değerlendirmeye alınan Yenisey yazıtlarında hâl kategorisinin yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini göstermektir, ancak bütün hâl kategorisi bir makalenin hacmini oldukça aşacağı için yalnızca çıkma hâli üzerinde durulmuştur.

Nurdin Kızı’nın çalışmasına göre Yenisey yazıtlarında çıkma hâli Ø (eksiz) ve /+A/, /+tA/, /+dA/, /+qa /, /+ kA/, /+ ya/ ekleri ile ifade edilir. Bizim çalışmamızda Fikret Yıldırım vd. tarafından hazırlanan *Yenisey Yazıtları ve Irk Bitig* adlı çalışmanın *Yenisey Yazıtları* adlı bölümü taranarak Yenisey yazıtlarında çıkma hâlini şu yapıların ifade ettiği tespit edilmiştir: Ø (eksiz) ve +DA, +KA, +(X)g. Aradaki farklar ve sebepleri makalenin özünü teşkil etmektedir.

Anahtar Sözcükler: Çıkma hâli, Yenisey yazıtları, Yenisey yazıtlarında çıkma hâli.

ABLATIVE IN YENISEI INSCRIPTIONS

Abstract

After the Yenisei inscriptions were introduced to the world for the first time by Strahlenberg and Messerschmidt in 18th century, a “Yenisei Inscription literature” occurred thanks to the discovery of the other inscriptions which have some close-far relationship. The number of the inscriptions which were dealt with and discussed by Radloff (1895), Orkun (1948), Malov (1952), Batmanov (1959-1962), Vasilyev (1983), Kormuşin (1997-2008) increased gradually, and reading and signification studies found their best forms ever with the help of the increase in the private publications which dealt with every single inscription. However, such studies were older than 50 years, so new readings and significations were done over many inscriptions. In the final point, it is necessary that the Yenisei inscriptions should be reconsidered by using different ways.

* Arş. Gör.; Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ysimsek55@gmail.com.

In this study, we tried to search for the ablative in Yenisei inscriptions. Actually the case category Yenisei inscriptions was dealt with by Gülzat Nurdin Kızı as a master thesis in 2006. However, this study was based on the works of Malov-Batmanov and Orkun, and the other private works were handled after this study were not used comperatively, so the study is not competent to some extent. The aim of this study is to show that it is necessary to review the case category in Yenisei inscriptions which is handled before, but as the whole case category would be too broad to discuss in an article, only the ablative in Yenisei inscriptions was discussed in this study.

According to the Nurdin Kızı's study, the ablative in Yenisei Inscription is done by using some suffixes such as Ø (bare), /+A/, /+tA/, /+dA/, /+qa /, /+kA/, and /+ γa/. In our study, the work named *Yenisey Yazıtları ve Irk Bitig* were prepared by Fikret Yıldırım (and oths.) and the part named *Yenisey Yazıtları* were scanned and identified that the ablative signifies these suffixes such as Ø (bare), +DA, +KA, and +(X)g. The differences and the reasons form the base of the article.

Keywords: Ablative, Yenisei inscriptions, the ablative in Yenisei inscriptions.

Ø. Giriş:

Yenisey yazıtları, ilk kez Strahlenberg ve Messerschmidt tarafından XVIII. yüzyılda dünyaya tanıtıldıktan sonra birbirine yakın-uzak diğer yazıtların keşfedilmesiyle ortaya bir "Yenisey yazıtları külliyyatı" çıkmıştır. Bu külliyyat üzerine yapılan çalışmalar, çoğunlukla metnin doğru okunmasına ve anlamlandırılmasına yönelik olmuştur. Radloff (1895), Orkun (1948), Malov (1952), Batmanov (1959-1962), Vasilyev (1983), Kormuşin (1997-2008), Yıldırım vd. (2013) tarafından yapılan çalışmalarda ele alınıp işlenen yazıt sayısı giderek artmış, okuma ve anlamlandırma çalışmaları, yazıtları tek tek ele alan müstakil yayınların artmasıyla bugüne kadarki en doğru şeklini bulmuştur.

Okuma ve anlamlandırma çalışmalarının dışında Yenisey yazıtları çeşitli yönleriyle ele alınıp incelenmiştir. Mesela Batmanov'un *Yazık Yeniseyskih Pamyatnikov Drevneturskoy Pis'mennosti* (1959) adlı eseri Yenisey yazıtlarının orijinal metnine, diğer okumalarla karşılaştırmalı yazı çevirimine (transkripsiyon-transliterasyon şeklinde), Rusça tercümesine, (yer yer) söz varlığı incelemesine yer verdiği gibi yazıtları gramer yönüyle de ele almıştır. Ancak bu ve bunun gibi çalışmaların üzerinden 50 yıldan fazla geçmiş, bu süre zarfında da pek çok yazıt üzerine yeni okumalar ve anlamlandırmalar yapılmıştır.

Yenisey yazıtlarındaki hâl kategorisi daha önce 2006 yılında Gülzat Nurdin Kızı tarafından yüksek lisans tezi olarak değerlendirilmişti.¹ Ancak bu çalışmada Malov-Batmanov ve Orkun'un çalışmalarının esas alınması, bu çalışmalardan sonra yapılan müstakil çalışmaların karşılaştırmalı olarak kullanılmaması, çalışmanın bir yönüyle eksik kalmasına neden olmuştur.

¹ Nurdin Kızı, G. (2006). *Yenisey Yazıtlarındaki Hâller*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Mesela, daha önceki çalışmalarda yazı çevirimi $s^2iz \sim s^2z$, $s^2iza \sim s^2za$, $s^2izm \sim s^2zim$ ve $s^2izma \sim s^2zma$ şeklinde olan harf grupları *siz*, *size*, *sizim*, *sizime* şeklinde okunmuş, bu da yazıtların yanlış yorumlanmasına sebebiyet vermiştir. *size* okuyuşundaki +A yönelme hâli eki olarak gösterilmiş², ancak bunun böyle olmadığı, Talat Tekin'in *Eski Türk Yazıtlarında Yanlış Yorumlanan Bir Kelime Üzerine* adlı makalesinde³ yazıtların ait olduğu tarihî dönemin dikkate alınması gerektiği, bu dönemde yönelme hâli ekinin +KA, şahıs zamirlerinin yönelme hâllerinin de *bene* ~ *bana* ~ *maña*, *sene* ~ *saña*, *bizke*, *biziñe*, *siziñe*, *sizlerke* ve *sizleriñe* şeklinde olduğu gerekçeleriyle ortaya konmuştur.⁴

Yenisey yazıtlarının hâl kategorisinin değerlendirilmesinde en büyük sorun bunun gibi okuma farklılıklarından / yanlış yorumlamalardan doğmaktadır. Mesela Nurdin Kızı'nın çalışmasında Hemçik-Çırgakı yazıtının 6. satırı *er erdemim adaqı egeçime ana egmeç eget ayrılıtm* "Yiğitliğim için babacığımın, ablamdan, annemden, eşimden, cariyelerimden ayrıldım" şeklinde okunmuş *egeçime* sözcüğünün de *egeçim+e* "ablamdan" şeklinde kurulduğu düşünülmüştür. Bu satır Aydın tarafından *er erdemimdeki egeçim e ana gemçigt<e> yiriltim* "Erkeklik erdemim, anneciğim? ve ana Kemçik'ten ayrıldım!" şeklinde okunmuştur.⁵ Elegest-I yazıtının 8. satırı: *elim oğurunta sü bolup erlerim edküm yoq* "devletimin hayatında, savaş döneminde, erlerim, iyilerim yok".⁶ Nurdin Kızı'nın Malov'dan aldığı bu cümle, Sertkaya tarafından *elim uğurınta sü bolup er ölürmedüküm yok* "ülkem uğrunda asker olup (düşman askeri) öldürdüm" şeklinde Nurdin Kızı'nın çalışmasından 9 yıl önce okunup anlamlandırılmıştı.⁷

Yukarıda bahsi geçen çalışmalar ve daha fazlası, bu hususta yapılacak her türlü çalışmaya kaynaklık etmektedir, ancak gelinen son nokta ışığında Yenisey yazıtlarının çeşitli yönlerden yeniden ele alınması elzem durmaktadır.

1. Çıkma Hâli: Tanımı, Kapsamı ve Tarihî Türk Lehçelerindeki Durumu:

Bizim çıkma hâli terimini kullandığımız hâl kategorisi, ablativ ~ ablatif, -den hâli, kimden hâli, ayrılma hâli / durumu, uzaklaşma hâli / durumu olarak da ifade edilmiştir.

² Nurdin Kızı, G. *age.*, s. 50.

³ Tekin, T. (2006). Eski Türk Yazıtlarında Yanlış Yorumlanan Bir Kelime Üzerine. *Turkish Studies*, 1/2, 222-235. *çev.* Erdem Uçar.

⁴ Diğer gerekçeler için bk. Talat Tekin, *agm*.

⁵ Yıldırım, F., Aydın, E. ve Alimov, R. (2013). *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*. Ankara: Bilgesu Yayınları. s. 109-110.

⁶ Nurdin Kızı, G. *age.*, s. 30.

⁷ Sertkaya, O. F. (1995). Yenisey Yazıtlarının Yayınlarındaki Bazı Okuma ve Anlamlandırmaların Düzeltilmesi, Yeni Okuma ve Anlamlandırma Teklifleri. *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. s. 73.

Agop Dilaçar, bu hâl eki için *-den hâli* terimini kullanmayı tercih eder ve ekin çok sayıda fonksiyonu olduğunu vurgular. "... bu hâle düpedüz "ayrılma hâli", "uzaklaşma hâli", "kopma hâli", "çıkma hâli" demek doğru olmayacaktır. "Çıkma", "ayrılma", "kopma", "uzaklaşma" gibi kavramlar, ablatifin tek bir görevini anlatır, onun bilimsel tanımlamasına esas olamaz. Tutulması gereken yol, bu hâle "-den hâli" demek onun türlü görevlerini göstermektir"⁸ diyen Dilaçar, bu ekin 30 kadar görevi olduğu hükmüne varır.

Cengiz Alyılmaz, *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi* adlı çalışmasında bu kategoriyi *ayrılma* ve *çıkışlık hâli* olarak ikiye ayırmış, *ayrılma hâli*ni "bir yerden, bir şeyden, bir kimseden vs. ayrılmayı, uzaklaşmayı bildirir; *çıkışlık hâli*ni ise bir işin, bir hareketin başlangıç noktasını, çıkış yerini bildirir" şeklinde tanımlamıştır.⁹ Alyılmaz'ın çalışmasına göre, Orhun Türkçesinde *ayrılma hâli* yalnızca +DA eki ile kurulur. Alyılmaz'ın *çıkışlık hâli* için verdiği örneklerin tamamı bütün-parça ilişkisi kurar.

Günay Karaağaç, "uzaklaşma durumu, söz öbeklerinde ve cümlelerde eylemin gösterdiği hareketin kendinden uzaklaştığını bildirmek için, uzaklaşılan varlığın adı, uzaklaşma durumunda bulunur. Uzaklaşma durumu için daima ek kullanılır. Uzaklaşma ekinin ana işlevi, uzaklaşma ifade etmektir. Bunun yanı sıra, çıkma, ayrılma, kaynak, tür, başlama, yokluk vb. anlamlar da yüklenebilir"¹⁰ şeklinde bir tanım getirir.

Haydar Ediskun, "ismi fiile bağlayan ve -genel olarak- fiilin kendisinden uzaklaştığını, ayrıldığını belirtmek üzere ismin girdiği hâldir"¹¹ der, ancak ekin fonksiyonları üzerinde fazla durmaz.

Ablatif terimini tercih eden Muharrem Ergin, ekin tanımını "kelime gruplarında ve cümlede fiilin gösterdiği hareketin kendisinden uzaklaştığını ifade etmek için isim ablatif hâlinde bulunur. Ablatif hâli için isim daima ek alır. Bu ek ablatif ekidir. Demek ki ablatif eki umumiyetle uzaklaşma ifade eden bir ektir. Bulunduğu yerde fiil yerine isim ve edat da bulunsa umumiyetle bir uzaklaşma ifade eder"¹² şeklinde yapar.

⁸ Dilaçar, A. (1971). Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihi. *TDAY Belleten*, s. 95.

⁹ Alyılmaz, C. (1994). *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. s. 65-66.

¹⁰ Karaağaç, G. (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları. s. 341.

¹¹ Ediskun, H. (1969). *Yeni Türk Dilbilgisi*. Remzi Kitabevi. s. 116.

¹² Ergin, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları. s. 235-236.

Tahir Nejat Gencan, “çok kez, eylemin-yüklemdeki işin, oluşun, kılışın çıktığı, koptuğu yeri; yani nereden başladığını, kendinden uzaklaştığını gösterir”¹³ diyerek o da Ediskun gibi ekin fonksiyonları üzerinde fazla durmaz.

Hâl kategorisini, “Adlarda Durum, İç Çekim / Dış Çekim” başlıkları altında inceleyen Tahsin Banguoğlu çıkma hâli ekini *kimden hâli* başlığıyla ele alır ve *kime hâli* ve *kimde hâli* ile birbirlerine yakın fonksiyonda gösterir: “Bu üç hâl adın zaman ve mekan içinde yer ve yön gösterme hâlleridir. Bu hâlleri ile bu adlar fiilin olduğu *yerverme* şartlarını belirtirler”.¹⁴

Zeynep Korkmaz, çıkma hâlini “(Alm. ablativ, Fr. ablatif, İng. ablative, Lat. ablativus, Osm. den’li mef’ul, mef’ûlün anı) kelime gruplarında ve cümlede, fiilin gösterdiği oluş ve kılışın kendisinden uzaklaştığını göstermek için kullanılan ad durumudur”¹⁵ şeklinde tanımlar.

Terimde bir birlik olmamakla birlikte tanımlardan şu sonuçlar çıkmaktadır:

1. Çıkma hâli, fiilin gösterdiği oluş ve kılışın kendinden uzaklaştığını gösterir.
2. Çıkma hâli için isim, mutlaka ek alır.
3. Çıkma hâli, işlevi bakımından çeşitlilik gösterse de bütün işlevlerin temelinde “uzaklaşma” vardır.

Orhun Türkçesinde adların çıkma hâli /+DA/ eki ile; ünlü ile biten gövdelerle /r, l, n/ dışındaki ünsüzlerden biriyle biten kök ve gövdelerde bu ek genellikle /+dA/ biçiminde, /r, l, n/ ünsüzlerinden sonra ise /+tA/ biçimindeydi.¹⁶ Eski Uygur Türkçesinde +DIn, n ağzında, +DAn şeklinde,¹⁷ Karahanlı Türkçesinde +DA, +DIn, +dUn,¹⁸ Harezmi-Altın Ordu Türkçesinde +DA ve +DIn,¹⁹ Çağatay Türkçesinde, +DIn, +dAn şiirde, üçüncü şahıs iyelik ekinen sonra, umumiyetle, +ndIn²⁰ şeklindeydi. Eski Anadolu Türkçesinde +dAn, +dIn asıl çıkma hâli ekleri olmakla birlikte şu ekler çıkma hâli fonksiyonunda da kullanılır: - (eksiz), +(y)A yönelme hâli

¹³ Gencan, T. N. (1969). *Dilbilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 88.

¹⁴ Banguoğlu, T. (1974). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 328.

¹⁵ Korkmaz, Z. (2007). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 60.

¹⁶ Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, İstanbul. s. 113.

¹⁷ Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 148.

¹⁸ Hacıeminoğlu, N. (2008). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 30.

¹⁹ Ata, A. (2012). *Harezmi-Altın Ordu Türkçesi*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 36, İstanbul. s. 63.

²⁰ Eckmann, J. (2012). *Çağatayca El Kitabı*. Ankara: Kesit Yayınları. çev. Günay Karaağaç. s. 77-78.

eki, +dA bulunma hâli eki, +ÇA eşitlik hâli eki.²¹ Kıpçak Türkçesinde ise çıkma hâli ekleri +DAn, +dIn'dır.²²

2. Yenisey Yazıtlarında Çıkma Hâli:

Batmanov ve Malov'a göre Yenisey yazıtlarında /+tA/, /+dA/, /+A/, /+qa/, /+kA/ ekleri çıkma hâli ifade eder.²³

Nurdin Kızı'nın çalışmasına göre ise Yenisey yazıtlarında çıkma hâli ifade eden yapılar ve sayısal dağılımı şöyledir:²⁴

Ø (eksiz)	/+A/	/+tA/, /+dA/	/+qa /, /+ kA/, /+ ya/
14	22	4	12

Yorum farkı, hâl kategorilerinin değerlendirilmesinde dikkatli davranmamızı gerektirmektedir. Bu farklılığı ve farklılıktan doğacak değerlendirmeyi bir örnekle işleyelim: Barık II (E 6) yazıtının 4. satırı Orkun tarafından *kuydaki konçuyımga adırıldım apama* “Kuydaki prensesimden ayrıldım, ablama” şeklinde;²⁵ Recebov-Memmedov tarafından *kuydaki kunçuyımga adırıldım. Apama...* “Saraydaki hanımından ayrıldım. Büyük bacıma...” şeklinde;²⁶ Batmanov tarafından *kuydaki kunçuyımga adırıldım, apama.* “Konağımdaki prensesimden ayrıldım, kızkardeşime...” şeklinde²⁷ okunmuşken; Kormuşin tarafından *quydaki qunçuyımğa adırıldım apam-a* “Yurdumda eşimden ayrıldım, ah benim büyük ablam!”²⁸; Aydın tarafından *kuydaki kunçuyımga adırıldım apam a* “Obadaki eşimden ayrıldım, ey atalarım!” şeklinde²⁹ okunmuştur.³⁰ Bu durumda, ilk üç okumadaki *p m A* işaretli *apama* sözcüğü *apa+m+A +A* = yönelme hâli eki şeklinde ayrılırken son iki okumada *apa+m A A* = nida şeklinde kurulur. Yani çok küçük yorum farkları dahi ek sistemi üzerine yapacağımız yorumu etkilemektedir.

²¹ Gülsevin, G. (2011). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 57-58.

²² Güner, G. (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: Kesit Yayınları. s. 192.

²³ Nurdin Kızı, G. *age.*, s. 21.

²⁴ Nurdin Kızı, G. *age.*, s. 49-54.

²⁵ Orkun, H. N. (1940). *Eski Türk Yazıtları III*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 472.

²⁶ Recebov, E. ve Memmedov, Y. (1993). *Orhon-Yenisey Abideleri*. Bakı: Bakı Yazıcı. s. 225.

²⁷ Batmanov, İ. A. (1959). *Yazık Yeniseyskih Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pismennosti*. Frunze. s. 146.

²⁸ Kormuşin, İ. V. (1997). *Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafii, Teksti i İssledovaniya*. Moskova. s. 206-207.

²⁹ Yıldırım, F. *vd.*, *age.*, s. 33-34.

³⁰ Amacımız okuma farklılıklarını göstermek olmadığı için bu beş örneği yeterli bulduk.

Aydın'ın yorumu Talat Tekin'in *Eski Türk Yazıtlarında Yanlış Yorumlanan Bir Kelime Üzerine*, adlı makalesine³¹ dayanıyor olmalıdır. Tekin, makalesinde, bu dönemde yönelme hâli ekinin +KA şeklinde olduğunu (yer yer +A yönelme hâli ekine rastlanmakla birlikte),³² yine bu dönemde şahıs zamirlerinin yönelme hâllerinin *bene ~ bana ~ maña, sene ~ saña, bizke, biziñe, siziñe, sizlerke* ve *sizleriñe* şeklinde olduğunu söyler. *er atum: öz t'ogdı: oğlanım size ebçim: adırılıtmız* (Minunsinsk, d, 2) örneğini vererek bu ve bunun gibi okumaların sentaksa uymadığını şöyle belirtir: “Bu satırdan açık olarak anlaşılmaktadır ki *er atum Öz Togdı* özne ve yüklemli tam bir cümledir, kalan kısım ise bir cümle değildir. Eğer *size* kelimesi hem *oğlanım* hem de *ebçim* kelimesini karşılıyor olsaydı sentaks bakımından *size* kelimesinin iki kelime arasında değil de, daha sonra yer alması gerekirdi. Eğer böyle değil de *size* sadece *oğlanım* kelimesini karşılıyorsa, o hâlde *ebçim* kelimesi ile yüklem arasındaki bağlantı ne olacak? Problemlili kelimenin *siz* ile bir ilişkisinin olmadığı açıktır”. Talat Tekin'in okuma önerisi şudur: *er atum öz togdı. oğlanım, esiz e! ebçim! adırılıtmız*. “Benim büyük adım Öz Togdı. Çocuklarım, yazık! Kadınım! Biz ayrıldık (birbirimizden)”.³³

İşte bu makalede +A'nın ayrı olarak yazılması ve “nida” olarak nitelendirilmesi eski okumalardaki yorumu tartışmalı hâle getirmektedir. Burada A'nın ek olmayıp nida olduğunu düşündüren bir sebep de bahsi geçen şekilde A'nın sadece isimlerin ardından değil, fiillerin ardından da gelmesidir. Mesela *adırıldım a* şeklinde yazılan bir sözcüğün yazı çevirimi *adırıldıma* şeklinde yapılmamıştır. Bu sebeple de oradaki A'nın bir nida olduğunun kabul edildiğini anlamaktayız. Orkun'un çalışmasında da yer yer bu durumun farkında bulunduğu anlaşılır: *kün [a] ay [a] azdım [a]* “güneş, ay, azdım (dalaletle düştüm)”.³⁴ Anlaşılan o ki, Orkun, okumayı *küne aya* şeklinde yapsaydı ardından gelen *azdıma* okumasını yapamayacaktı. Çünkü sondaki A gramer düzenine uymayacaktı. *küne aya* okumasında A'nın yönelme hâli eki olduğunu (ayrılma hâli eki işlevinde) kabul etsek bile *azdım* sözcüğünden sonra gelen A'nın herhangi bir ek işlevi olmayacaktı. Yani “güneşten aydan uzaklaştım a!” biçiminde yapılacak bir aktarmada bile son sesteki A yine nida durumuna düşecekti. Ancak nedense Orkun'un çalışmasında birtakım yerlerde A nida olarak kabul edilirken birtakım yerlerde ise yönelme hâli eki olarak alınır ve

³¹ Tekin, T. (2006). Eski Türk Yazıtlarında Yanlış Yorumlanan Bir Kelime Üzerine. *Turkish Studies*, 1/2, 222-235. çev. Erdem Uçar. s. 222-235.

³² +A yönelme hâli ekinin görüldüğü örneklerin tamamı 1. ve 2. kişi iyelik ekinden hemen sonradır (yaşıma, bodunuma gibi). Bu örneklerde ek, çıkma hâlimden ziyade bulunma hâli ifade eder (bir yaşıma karluk bodun... (BK D 29) gibi). Ekin kökeni üzerine Kemal Eraslan, Eski Türkçede Yönelme (Dativ) Hâli Ekinin Yapı, Fonksiyon ve İfadeleri, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt 29, 2000, s. 67-76 künyeli makalesinde Altay dillerinde asıl yönelme hâli ekinin +KA olduğunu, +A şeklinin ünsüz düşmesiyle oluştuğunu ve iyelik ekli sözcüklerde yaygınlaştığını söylemektedir.

³³ Tekin, T. *agm.*, s. 225-226.

³⁴ Orkun, H. N. *age.*, s. 481.

sözcüğe bitişik yazılır. Aydın'ın çalışmasında ise *+A* sadece iki yerde yönelme hâli eki olarak kabul edilmiş olabilir: *altu şaña kelip* “Altı Şan'a gelip” (E 38/1); *élime tapdım* “Yurduma bağlandım” (E 46/2).³⁵

Kimi yerde *A*'yı yönelme hâli eki kabul edip kimi yerde nida olarak göstermek tutarsız durmaktadır. *A*'yı yönelme hâli eki olarak kabul etmek Yenisey yazıtlarının nidalarla süslü anlatımına da ters düşmektedir. Bu yazıtların en fazla dikkat çeken tarafı nidaların bol olması, ölen kişinin eşine, çocuklarına, evine, yurduna seslenmesi, onlara doyamamasından bahsetmesidir. Yani yazıtların muhtevası, genellikle, ölen kişinin kendi ağzından ibarettir. Şu örnekte bahis daha iyi anlaşılmaktadır: *kadaşım <a> kinim e yıta adrıltım esizim e* “Akraba(lar)ım, yakın(lar)ımdan eyvah! Ayrıldım. Ne yazık!” (E 44/4).³⁶ Yenisey yazıtlarında *+A* yönelme hâli ekinin kullanıldığı varsayılırsa, bu yazıtların birinci ağızdan anlatımı yabana atılır. Şöyle ki durum yukarıdaki cümleye uygulanırsa *kadaşıma kinime yıta adrıltım esizime ~ sizime* veya *kadaşıma kinime yıta adrıltım esizim e* cümleleri çıkar. İkinci cümle tabii ki daha makul durmaktadır, ancak işte bu okuyuşta yazıtların arka planı yabana atılmaktadır. Yenisey yazıtlarında hep 1. kişi vardır. Ölen kişi kendi ağzından konuşur ve akrabalarından, eşinden, ailesinden, yurdundan ayrılmanın ona ne kadar acı verdiğini anlatır. Diğer muhtemel okumalardan 2. cümlede *akrabalarım, yakınlarıma yazık* anlamı da çıkar. Yani üzüntü duyanın 3. kişi olduğu vurgulanır. Oysa bu yazıtlarda 1. kişili anlatım vardır. Bu durumu sayısal veriler de destekler. Bu yazıtlarda 1. teklik iyelik eki *+(X)m*, 497 kez; 1. teklik kişi geçmiş zaman eki *+DXm* 228 kez kullanılmıştır.³⁷ Diğer şahıs eklerinin kullanımı ise yukarıdaki sayıların yanında tabir-i caizse devede kulak kalmaktadır.

Bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla Yenisey yazıtlarında şu yapılar çıkma hâli ifade eder: Ø (eksiz), +DA, +KA, +(X)g.

2.1. Eksiz Çıkma Hâli { Ø }:

Eksiz çıkma hâli ya da *işaretsiz görev ögesinin çıkma hâli ifade etmesi* Orhun Türkçesinde *adrıl-* ve *az-* fiillerinin istemlerinden kaynaklanır. Bilge Kağan, Tonyukuk ve Ongin yazıtlarında 4 yerde geçen bu iki fiil hep bulunma / çıkma hâli +DA ile kurulmuştur:

³⁵ Yıldırım, F. *vd.*, *age.*, s. 103; 121. “Şan kelimesinin aslı Şang şeklinde ise bu durumda *+A* yönelme hâli eki olur, ancak bu kelime Şan şeklinde ise bu durumda diğer bütün yazıtlara uygun olarak yönelme hâli eki *+gA* olur.

Ekin yapısı ve işlevleri konusunda bk. Kemal Eraslan, (2000). Eski Türkçede Yönelme (Dativ) Hâli Ekinin Yapı, Fonksiyon ve İfadeleri. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 29, 67-76.

³⁶ Yıldırım, F. *vd.*, *age.*, s. 117.

³⁷ Bu istatistiki veri için “Şimşek, Y. (2014). Yenisey Yazıtlarında Ekler. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3/1, 29-67.” adlı makale kullanılmıştır.

elig yaşıma tatabı bodun **kırtanyda adr[ıltı]** “Elli yaşımdayken Tatabı halkı Kitanlılardan ayrıldı” (BK G 7).³⁸

türk bodun kanın² bulmay²in² **tabgaçda adrılı** “Türk halkı hanını bulamadığı için Çin’den ayrıldı” (T 2).³⁹

teñri bilge **kaganta adrılmalım azmalım** “Aziz Bilge Kağan’dan ayrılmayalım, doğru yoldan sapmayalım” (O 11).⁴⁰

Tespit edilen örneklerin tamamında *adrıl-* veya *az-* fiilleri cümlenin yüklemi durumundadır:

isim + Ø şeklinde:

...**kün** e **ay** a azdım a “Güneş ve aydan ayrıldım” (E 11/2).

isim + iyelik eki + Ø şeklinde:

éşim <u>**rim** **azışdım** “Eşim(den) çocuk(lar)ım(dan) ayrıldım” (E 2/1).

begrekim e esizim e **adrıldım** “Soylu beyimden, ne yazık ki, ayrıldım (öldüm)” (E 5/3).

[ogla]nım a esizim e **adrıldım** “Çocuklarımdan, ne yazık! Ayrıldım (öldüm)” (E 9/1).

kadaşım a **kinim** e **adrılıtım** a yita **kara bodunum** a adrılıtım yita men “Akrabalarım, yakınlarımdan ayrıldım! Ne acı! Avam halkımdan ayrıldım! Ne acı! Ne yazık!” (E 10/12).

üç oğlum e **adrıldım** a yita **bökmedim** e katıglangıl “Üç oğlumdan ayrıldım ne acı! (Onlara) doymadım. Çalışın (çabalayın)” (E 11/1).

yérim e yita **suvum** a **adrıldım** “Yerimden (ayrıldım), ne acı! Soyumdan ayrıldım” (E 11/4).

bodunum a **kinim** e **kadaşım** a **adrıldım** a bökmedim e “Halkımdan, akrabalarım, yakınlarımdan ayrıldım, (onlara) doymadım” (E 11/5).

...**antsızda edgü éşim** e **adrıldım** a “Ant ile bağlı olmayan iyi eşimden, dostumdan ayrıldım” (E 11/8).

yatda **tünürüm** e adrıldım a “Yad ellerdeki dünürümden ayrıldım” (E 11/7).

...**sekiz urım adrıldım** ıyu “...Sekiz oğlumdan ayrıldım, yazık” (E 13/2).

³⁸ Aydın, E. (2012). *Orhon Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları. s. 97-98.

³⁹ Aydın, E. *age.*, s. 106.

⁴⁰ Aydın, E. *age.*, s. 132.

...kuyda **kunçuyum adrıldım** "...Obada eşimden ayrıldım" (E 13/2).

kadaşım adrıldım... "Akrabalarımından ayrıldım" (E 13/2).

bîñ çıñız kadaşlarım adrılı bardım... "Bin (sayısız) güçlü akrabalarımından ayrılıverdim" (E 16/2).

kuyda kisim e yıta adrılı bardımız "Obada eşim(den ayrıldım), ne acı!" (E 18/3).

kunçuyum kadaşım adrılıtm "Eşimden, akrabalarımından ayrıldım" (E 25/1).

esizim e **yüz kadaşım a altı <bag> bodunum a esizim e adrılıtm** "Ne yazık! Yüz akrabamdan ve altı (birleşik) boyumdan, ne yazık! Ayrıldım!" (E 49/1).

kuyda **kadaşım a kunçuyum a adrılı bardım** "Obada akrabalarımından, eşimden ayrılıverdim" (E 29/5).

éçiçim e adrındım a "Sevgili ağabeyimden ayrıldım" (E 32/13).

...**ebçim adrılıtm** a "Eşimden ayrıldım" (E 42/8).

tört kadaşım a <esi>z e adrıldım "Dört akrabamdan, ne yazık! Ayrıldım" (E 50/3).

kadaşım a esiz e ogulanım a éçim adrılıtm a "Akrabalarımından (ayrıldım) ne acı! Çocuklarımdan, ağabeyimden ayrıldım" (E 51/1).

kuyd<a> **kunçuyum a adrılıtm** esizim e "Obada eşimden ayrıldım, ne yazık" (E 55).

kinim éçim adrılıtm "Akrabam (ve) ağabeyimden ayrıldım" (E 59/8).

yérim e adrılıdım "Yerimden ayrıldım" (E 153/1).

2.2. +DA Bulunma / Çıkma Hâli Eki:

Bilindiği gibi Köktürk metinlerinde bulunma hâli eki aynı zamanda ayrılma hâli görevindedir.⁴¹ *bu kaganıñ+da bu bağlärig+[dä bu yeriñ+dä su] buñ+da adrılmasar* "Bu hakanından, bu beylerinden, bu topraklarından ve sularından ayrılmaz isen" (BK K 13), *köz+dä yaş kälär* "gözler(im)den yaş gelse" (KT K 11) gibi.⁴² Orhun Türkçesinde olduğu gibi Uygurcada da bulunma hâli eki +DA, bulunma yanında çıkma da ifade eder.⁴³ Ancak Yenisey yazıtlarında bu ekin çıkma hâli görevinde iken tonsuz şekilleri yoktur. +DA bulunma hâli ekinin

⁴¹ Bayraktar, S. (2003). Kutadgu Bilig'de Bulunma Hâli Ekinin Fonksiyonları. *TDAY-Belleten*, 42, s. 9.

⁴² Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, İstanbul. s. 113.

⁴³ Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 145.

çıkma hâli ifade etmesi Karahanlı Türkçesinde de devam etmekle birlikte bu dönemden itibaren giderek azalır.⁴⁴

Bizim tespitimize göre bu ek, bir yerde ismi fiile, bir yerde ismi isme bağlamıştır.

isim + DA şeklinde:

öz yégen alp turan altı uğuş **bodunda** üç yéğirmi altı élim kanım a **adrıldım** “(Adım) Öz Yegen Alp Turan’dır. Altı boylu halktan, on üç yurdumdan (?) hanımdan ayrıldım” (E 5/2).

yag<ı>da otuz erig ölürdüm “Düşmandan otuz askeri öldürdüm” (E 49/2).

2.3. +KA’nın Çıkma Hâli İşlevinde Kullanımı:

Türkçedeki isim çekimi eklerinin birbirinin görev sınırına girmeleri, yani bir isim çekimi ekinin gerektiğinde başka bir isim çekimi ekinin de yerini tutabilmesi Eski Türkçeden beri bilinegelen bir özelliktir.⁴⁵

+KA’nın çıkma hâli ifade etmesi Kutadgu Bilig’deki ile benzerdir.

turup çıktı sevnü **kapuğka** küle

ögi köngli açlıp yarudı yula

“Ay Toldı kalktı; sevinçli bir şekilde gülererek kapıdan çıktı; aklı ve gönlü açıldı, yolunu meşaleler aydınlattı”.⁴⁶

isim + KA şeklinde:

kalm yagıka kaymatın tegipen adrıldım “Güçlü düşmandan (geri) dönmeden saldırırken ayrıldım” (E 28/2).

kök teñride **künge azdım** “Mavi gökteki güneşten ayrıldım” (E 45/5).

isim + iyelik eki + KA şeklinde:

üç yétmiş yaşımka adrıldım egök katun **yérinke adrıldım** “Altmış üç yaşımda öldüm, Uyük ve Katun (ırmaklarının suladığı) yerimden ayrıldım” (E 3/4).

kuydaki **kunçuyumga adrıldım** apam a “Obadaki eşimden ayrıldım, ey atalarım!” (E 6/4).

⁴⁴ bk. Mert, O. (2002). *Kutadgu Bilig’de Hâl Kategorisi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. s. 88; Gülsevin, G. (2011). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 58.

⁴⁵ Bayraktar, S. (2003). Kutadgu Bilig’de Bulunma Hâli Ekinin Fonksiyonları. *TDAY-Belleten*, 42, s. 9.

⁴⁶ Mert, O. *age.*, s. 87.

kuyda **kunçuyumgaka** öz¹e **oglumka** **adrıldım** “Obada eşimden, vadideki çocuklarımdan ayrıldım” (E 7/4).

[kuy]da **kunçuyumka** **adrıldım** “Obada eşimden ayrıldım” (E 8/2).

...**teñri élimke edgü kadaşım<ka>** **adrıldım** “Kutsal yurdumdan ve iyi akrabalarımıdan ayrıldım” (E 13/3).

bodun ara bulgak için **elig uyamga adrıtım** esni “Halk arasında karışıklık (olduğu) için elli akrabamdan ayrıldım, ne yazık!” (E 15/1).

uyur begimke adrıtım uyur kadaşımka adrıtım “Kudretli beyimden ayrıldım, kudretli akrabalarımıdan ayrıldım” (E 17/3).

kuyda kunçuy[umka] “Obada eşimden...” (E 27/2).

bagım bodunumka adrıl[tım] “Birleşik boylarımdan halkımdan ayrıldım” (E 27/7).

bir yaşımta **ataçımka adrındım** “Bir yaşımda babacığımıdan ayrıldım” (E 32/13).

isim + iyelik eki + KA + KA (ek yığılması) şeklinde:

kuyda **kunçuyumgaka** öz¹e **oglumka** **adrıldım** “Obada eşimden, vadideki çocuklarımdan ayrıldım” (E 7/4).

2.4. +(X)g'nin Çıkma Hâli İşlevinde Kullanımı:

+(X)g'yi, çıkma hâli işlevinde değerlendirmemizin nedeni, yine fiil ve istem ile ilgilidir. Aşağıdaki tek örnekte, *az-* fiilinin istemi diğer bütün örneklerde olduğu gibi çıkma hâlidir.

isim + iyelik eki + (X)g şeklinde:

ürüñümüg e karamıg a azdım a “Soylu ve avam halkımdan ayrıldım” (E 11/3).

2.5. İşlevleri Açısından Yenisey Yazıtlarında Çıkma Hâli:

1. Sadece şu örnekte bütün-parça ilişkisi kurmuştur:

yag<ı>da otuz erig öldürdüm “Düşmandan otuz askeri öldürdüm” (E 49/2).

Bütün-parça ilişkisinin bir sonucu olarak ismi isme bağlamıştır.

2. Kalan örneklerin tamamı oluş ve kılışın çıkış noktasını göstererek o noktadan uzaklaşma bildirir. Örnekler:

éşim <u>rım azışdım “Eşim(den) çocuk(lar)ım(dan) ayrıldım” (E 2/1).

bagım bodunumka adrıl[tım] “Birleşik boylarımdan halkımdan ayrıldım” (E 27/7).

...teñri élimke edgü kadaşım<ka> adrıldım “Kutsal yurdumdan ve iyi akrabalarımınan ayrıldım” (E 13/3).

kök teñride künge azdım “Mavi gökteki güneşten ayrıldım” (E 45/5).

Sonuç

1. Yenisey yazıtlarında çıkma hâli ifade eden yapılar şunlardır: Ø (eksiz), +DA, +KA, +(X)g. Bu yapılarla ait sayısal dağılım şöyledir:

Ø (eksiz)	+KA	+DA	+(X)g
25	13	2	1

2. Malov, Batmanov ve Nurdin Kızı'nın çalışmalarında gösterildiği gibi +A yönelme hâli Yenisey yazıtlarında hiçbir durumda çıkma hâli ifade etmez. Bu çalışmalarda +A yönelme hâli ekinin çıkma hâli eki olarak gösterilmesi yanlış yorumlamaya dayanmaktadır. Bahsi geçen, herhangi bir ek değil, nidadır.

3. Genel tanıma göre çıkma hâli her zaman ek alır. Ancak Yenisey yazıtlarında Ø (eksiz) çıkma hâlinin kullanımı oldukça fazladır.

Kısaltmalar

BK : Bilge Kağan yazıtı

E : Yenisey

G : Güney yüzü

K : Kuzey yüzü

KT : Köl Tegin yazıtı

O : Ongi yazıtı

T : Tonyukuk yazıtı

Kaynaklar

ALYILMAZ, C. (1994). *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ATA, A. (2012). *Harezmi-Altın Ordu Türkçesi*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 36, İstanbul.

AYDIN, E. (2012). *Orhon Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.

BANGUOĞLU, T. (1974). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

BATMANOV, İ. A. (1959). *Yazık Yeniseyskih Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pismennosti*. Frunze.

- BAYRAKTAR, S. (2003). Kutadgu Bilig’de Bulunma Hâli Ekinin Fonksiyonları. *TDAY-Belleten*, 42, 9-25.
- DİLAÇAR, A. (1971). Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi. *TDAY Belleten*, 83-145.
- ECKMANN, J. (2012). *Çağatayca El Kitabı*. Ankara: Kesit Yayınları. çev. Günay Karaağaç.
- EDİSKUN, H. (1969). *Yeni Türk Dilbilgisi*. Remzi Kitabevi.
- ERASLAN, K. (2000). Eski Türkçede Yönelme (Dativ) Hâli Ekinin Yapı, Fonksiyon ve İfadeleri. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 29, 67-76.
- ERASLAN, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERGİN, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- GENCAN, T. N. (1969). *Dilbilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜLSEVİN, G. (2011). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜNER, G. (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: Kesit Yayınları.
- HACIEMİNOĞLU, N. (2008). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARAAĞAÇ, G. (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KORKMAZ, Z. (2007). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORMUŞİN, I. V. (1997). *Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafii, Teksti i İssledovaniya*. Moskova.
- MERT, O. (2002). *Kutadgu Bilig’de Hâl Kategorisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- NURDİN KIZI, G. (2006). *Yenisey Yazıtlarındaki Hâller*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ORKUN, H. N. (1940). *Eski Türk Yazıtları III*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- RECEBOV, E. ve MEMMEDOV, Y. (1993). *Orhon-Yenisey Abideleri*. Bakı: Bakı Yazıçısı.
- SERTKAYA, O. F. (1995). Yenisey Yazıtlarının Yayınlarındaki Bazı Okuma ve Anlamlandırmaların Düzeltilmesi, Yeni Okuma ve Anlamlandırma Teklifleri. *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 67-75.
- SEV, G. (2007). *Tarihî Türk Lehçelerinde Hâl Ekleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ŞİMŞEK, Y. (2014). Yenisey Yazıtlarında Ekler. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3/1, 29-67.
- TEKİN, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, İstanbul.
- TEKİN, T. (2006). Eski Türk Yazıtlarında Yanlış Yorumlanan Bir Kelime Üzerine. *Turkish Studies*, 1/2, 222-235. çev. Erdem Uçar.
- YILDIRIM, F. vd. (2013). *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*. Ankara: Bilgesu Yayınları.